

Положај Срба у Херцеговини средином XIX века

ПОЛИТИЧКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ

Народне тежње и невоље

Главна мисао и основни узрок свих херцеговачких буна и устанака кроз читав XIX век били су: жеђ за слободом и тежња да се исплива из невоље. Животна тескоба и измењарење другом, рад без награде и берићета, живљење у вечитом страху и неизвесности, а поврх свега намет на вилајет и непоштовање народних светиња, — то су основни покретачи свих узбуна и незадовољстава. У времену кад се Карађорђева Србија дијала а Црна Гора Петра I и Петра II стално борила и злопатила, у Херцеговини је раја без личне и имовинске сигурности. У једној прилици 1830 тужи се поп Стефан Ковачевић Петру I: „нас ће Турци сјећи и мучити више него би Црногорце.“¹⁾ Време кнеза Данила пружа доста грађе за осветљавање прилика у Херцеговини. Гаврило Стеванов и Зеко Бањов у име Невесњанаца изјављују: „Оћемо жене и ћецу клати, а ми Срби с крвницима крв пролијевати ако нисушто немасмо а ми ћемо с дрвљем и камењем и вилама и сјекирама.“²⁾ У једном писму из 1858 херцеговачки главари вајкају се на своје невоље и казују шта им је на срцу: „Да наш закон буде извршен, да су наше цркве свијетле и да наша звона куцају и да се наше школе отворе и да имамо нашег старјешину од нашег закона“³⁾ Устанак под Луком Вукаловићем, 1861, присилио је Турке да размишљају о положају Херцеговине. Омер-пашина посланица изричито између осталог каже: „да унапредак вама се пошаћу владике од вашег народа који знају и говоре ваш језик, хоћу патријарки препоручити.“⁴⁾ Исте године војводе и главари Бањана, Рудина, Гацка и Пиве траже од комисије јевропских сила у Мостару „праву управу која одговара нашем вјерозакону, нашим правима и народним обичајима и духу наше свете народности, на које основу се може једино развијати наша грађанска једнакост,

¹⁾ Из Цетињског архива (епоха Петра I, 1782—1830).

²⁾ Из истог архива, 1854.

³⁾ Из истог архива, 1858.

⁴⁾ Из Цетињског архива, 1861 г.

политичка слобода и слобода вјере хришћанске”, па затим: „присаједињење к Црногорском народу гдје наша браћа православна у миру и срећи живе; то је једино јамство за будућност нашу.”⁵⁾

Под притиском режима

Обично се мисли, и трага таквог мишљења налазимо код многих писаца са стране, да је са одласком Али-паше Ризванбеговића из Херцеговине настао велики преокрет у односима између власти и раје, а у корист хришћана, и да је са нестанком овога самовољника и насилника одлакнуло раји. Такво мишљење отпадне чим се загледа боље у право стање ствари. Колико је год Али-паша био дозлогрдио хришћанима, он је још више бриге задавао централној управи у Цариграду својим непослухом и омаловажавањем свега што није долазило из његове главе. Са заласком Али-пашине звезде повлаштени беговат у Босни и Херцеговини изгубио је несумњиво једног јаког поборника за своја права, али не и своје стварне позиције у односу према раји. За Омер-пашину оружану акцију 1850 каже се да ломи опозицију босанско-херцеговачких бегова и ага према Цариграду, да им одузимље многа дотадашња права, те да као последица те акције између осталог долази наметање османлијских чиновника и забрана домаћим синовима да могу бити чиновници.⁶⁾ Али да ли је стварно то све приведено у живот?

Држање Портино, наиме, било је дволично у погледу давања права хришћанима и провођења рефорама: једно лице она је имала према европским државама, у чијим је очима желела да изгледа добронамерна, широкогрудна и напредна, а друго према раји, која је, очекујући стално обећаване промене, била скоро изгубила сваку наду у бољитак. Хатишерифом од Гилхане (2 новембра 1839) објављена и изричито призната права хришћанима остала су мртво слово на папиру; поновљена обећања дата Хатихумајуном (10 фебруара 1856) у погледу једнакости вероисповести, слободе подизања цркава и школа, суда и састава медреса, опет су остала неостварена. Као последица непровођења јавно датих обавеза доћи ће узбуне и устанци, а после њих и прокламација устава (1876), како би се предухитриле велесиле. У времену када су реформе биле у средишту догађаја, у администрацији Босне и Херцеговине постојао је међу високим турским функционерима изграђен службеник који је на први поглед био наклоњен провођењу рефорама, али који је, потпуно у идејама Порте, отежавао и кочио њихово оживотворавање. С друге стране, пораз босанског беговата и свргнуће Али-пашино значили су добитак за централну власт, али хришћани нису

⁵⁾ Из истог архива, 1861.

⁶⁾ Adolf Strausz: Bosnien, Wien 1882 и 1884, I, стр. 194.

многo тим добили: бегови и аге остали су и даље према раји у ранијим односима.

Остављајући за сада на страну Али-пашу и време његове владавине, да видимо какво је стање Срба по херцеговачким кадилуцима. Сеоски „поглавари од манастира Дужки“, одговарајући митрополиту Глигорију на питање какав је „фесат“ и „буна“ међу њима, пишу да им је велики зулум додијао. „Тако смо се били окупили да тражимо ферман честитога султана, што је издао на конференције и писали смо прво у Требиње мудиру, пак господину Васиф-паши. . . да се ми на зулум плачемо“. „Ми се не надајући пријевари, како зна (свак жив и све седам потенаца, да ми идемо правим путем и да тражимо наша права, слободу и царски Хатумајан. Ударе на нас царски муртапи, тако кад смо видјели да они на нас ударају, и ми се почнемо бранити, и они нам поробе два три села и резил учине. . .“ „А сада се, ако бог да, оканут нећемо, док не видјемо очима честитога султана. Кад су видјели да смо се за то скупили, они су ударили да нас с тога пута омету. А нека знате, ми се посебице не дамо док један жив тече. . .“⁷⁾ На сличан начин главари зубачки, крушевачки и драчевачки (кадилук требињски) туже (е кнезу Данилу. Они моле милост кнеза „запoради овога јаднога српскога народа, који се находи у проклетому отоманскому царству, те јаде јадимо јошт од жалостна поља Косова.“ Српски народ „лишти под несретном Турском без суда“, и „овако више дураат че меремо.“ Уздају се да би се „когод споменуо од европски цара и за нас“ и на крају кажу: „Али нећемо ми чекат да од нас чине што су од нашије старије“⁸⁾.

Незадовољство Херцеговаца и њихових вођа потпиривао је кнез Данило, који се од Париског конгреса (1856) био ставио под окриље Наполеона III. За њега је Херцеговина била „рана на срцу“, а Херцеговци су опет сматрали на њим је једини спас у присаједињењу Црној Гори. Приликом рада разних комисија за разграничење између Турске и Црне Горе осећале су се заједничке тежње и кнеза Данила и Херцеговаца. Разочаран држањем Аустрије, која га је до јуче помагала, и неодређеним ставом Русије пред лицем претставника великих сила, кнез, охрабрен подршком националистички расположене Француске, ствара са херцеговачким устаницима још тежње везе. И док су Турци гомилали војску и појачавали гарнизоне према Црној Гори, херцеговачки главари прибирали су своје снаге у договору с кнезом. Устанички покрет шири се и расте. Крајем 1857 Лука Вукаловић, који је од 1852 у акцији ширих размера, одлучује да се одупре турским зулумима и залoжи за права Хатихумајуна. Тај покрет је у Хер-

⁷⁾ Држ. архив у Бечу: Прилог акту конзула Дубравчића Шауенштајну од 16 децембра 1857.

⁸⁾ Пр. акта Дубравчића Шауенштајну од 22 децембра 1857.

цеговини био узео толико маха да је сваки покушај за његово смирење остао без успјеха. Из Мостара иде у Требиње архимандрит Јоаникије Памучина у име Срба да помирљиво делује. Аустрија такође чини напоре да смири устанак и прави притисак и на кнеза Данила и на Вукаловића.⁹⁾

Према свима извештајима из овог времена, незадовољство хришћана, а посебно Срба, расте из дана у дан. Срби Херцеговци туже се на све стране и обраћају се свакоме од кога би им помоћ могла доћи. У једном писму „од свијех главара Ерцеговачкијех“ моли се интервенција аустриског конзула у Мостару, да би се заштитили од „Турака зулумћара“ и да као и Турци уживају „прави царски суд.“¹⁰⁾ Као и раније, за Али-пашина времена, тако се и сада истичу појединци у неким крајевима са насилничким и злим намерама. У своме извештају из Мостара,¹¹⁾ аустриски конзул јавља како је неки Муџо Пајић из Љубиња злостављао сељаке; једном оцу породице, имућнијем човеку, тражио је већу своту новаца и његову младу кћер, претећи му у главу. Никакве жалбе нису помогле да се Пајићу онемогуће овакви поступци. У истој години, сељаци из Шуме код Требиња, жалећи се на тешко стање, овако формулишу своје захтеве: 1) да народ изабере један »синдик« који ће му судити и у коме ће седети сами хришћани, пошто код њих нема друге вере; 2) да цркве имају право да се управљају »по сопственом уставу«; 3) да цар плаћа попове и учитеље; 4) да се оснују »училишта« где постоји потреба од њих; 5) да кметови дају агама четвртину плода, а да ага нема право отерати кмета кад овај испуњава своје обавезе; 6) да се десетина не продаје и да се њоме не тргује; и 7) да се укину пандури.¹²⁾

Од црногорске победе на Граховцу (1 мај 1858), којом је кнез Данило подигао свој углед и појачао свој утицај на херцеговачке устанике, до 1861, када устанак очигледно прима шире размере и обухвата најшире народне слојеве, има у овом времену тежих насртаја на цркве и манастире од стране „дарских војника и муртата“. Ови насртаји дошли су највише као одговор на непомирљиво држање устанка. Тако становници из околине манастира Довоље јављају епископу Григорију да им је манастир похаран и готово разорен, „јербо ми немамо коме другоме плакати и жалити се, који јесмо сажалења достојни. Обијачи су разбили црквена врата и однели: путир, дискос, кандило од срме, леђен и многе црквене ствари, а из манастирских просторија: волове, краву, жито, сламу сено и др.“¹³⁾ Исто тако свештеници и главари из Невесиња туже се епископу да су им Турци цркву „обили и поро-

⁹⁾ Др. В. Ђоровић: Лука Вукаловић, Београд 1923, стр. 29—38.

¹⁰⁾ Дубравчић Шауенштајну од 11 јуна 1858.

¹¹⁾ Дубравчић Шауенштајну од 22 децембра 1858 (Бечки државни архив).

¹²⁾ Мамула Шауенштајну од 3 октобра 1858.

¹³⁾ Архив срп. прав. општине у Мостару од 18 јануара 1859.

били¹⁴⁾ А откада се на попрштуру догађаја одлучно појавио Лука Вукаловић са својим четама и турска војска почела пролазити Херцеговином, пљачке и пустошења црква заређале су увелико. Сам башибозук опустошио је цркве у Казанцима, Добрељу, Самобору и Граници.¹⁵⁾ Поп Богдан Зимоњевић предаје тужбу поводом ових догађаја руском конзулу у Мостару, и власти, немајући куда, образују комисију која има да утврди на лицу места чињеничко стање, у коју улазе: председник српске православне општине у Мостару,¹⁶⁾ један католик, претставник пашин, и трговац Јусуф Апић.¹⁷⁾ У Горњу Херцеговину путује лично и руски конзул да би се уверио у истинитост тих вести, док власт, одмах иза тога, баца у затвор попа Богдана „као главног зачетника буне у кадилуку гатачком“.¹⁸⁾ Извештај конзула Безобразова, коме нећемо до краја веровати, ипак допуњава слику Херцеговине у овом времену. У селу Голије спаљено је много кућа (у извештају стоји 80), велика количина јечма, кошница, сена; у борби, ваљда бранећи дом, погинуо је Никола Дедић Бјелогрлић. У селима: Казанцима, Жанијевици, Јаксеници и Берушици опет је попаљен знатан број домова (у извештају се каже 100, али са оградом да је број можда претеран); пет Гргуровића погинуло је у пољу, на послу, а једног од њих, Лазара, жива су закопали; нека жена Додировић са кћерком Јованком спаљена је. Спомињу се и имена Пеја Тодоровића и Николе Говедарице, који су се поводили за силедијама. Цркве у Грачаници, Сабору и Добрељу, које су опустошене, поправљене су; од оне у Казанцима није остало ништа.¹⁹⁾

Са разграничењем између Турске и Црне Горе у априлу 1860 Херцеговци нису били задовољни, јер је са малим изменама остало за њих скоро све по старом. Бојећи се нових устанака, Турци када енергичније иступају у Херцеговини да би загушили сваки покрет у зачетку и онемогућили утицаје са стране. Претеће изјаве мушира из Смаил-паше и ратоборно држање Дервиш-паше, као и безобзирно поступање турског башибозука према раји, нису давали изгледа да ће ствари кренути на боље.²⁰⁾ С друге стране, устаници, имајући рђаво искуство од раније, нису били вољни да попуштају и да се упуштају у компромисне преговоре.

Безобзирно поступање и тлачење Срба узима маха. Башибозук узима силом што му је потребно, тражи од раје ропску послугу и бије свакога за непослушност; по речима аустриског конзула, и женскиљу јавно удара на образ.²¹⁾ У Стоцу коцобаша ра-

¹⁴⁾ Срп. прав. општина од 1858.

¹⁵⁾ Дубравчић Ротенлеvenu од 14 августа 1860.

¹⁶⁾ Дубравчић Ротенлеvenu од 21 августа 1860.

¹⁷⁾ Дубравчић Ротенлеvenu од 17 септембра 1860.

¹⁸⁾ Дубравчић Ротенлеvenu од 26 септембра 1860 (Држ. архив у Бечу).

¹⁹⁾ Пр. извешт. Мартирта Ротенлеvenu од 12 октобра 1860.

²⁰⁾ Торовић: Ј. Вукаловић, стр. 88 и 95.

²¹⁾ Мартирт Ротенлеvenu од 11 априла 1861.

ди у споразуму са Турцима и немилосрдно тлачи народ; у Љубињу мудир ранио ханџаром многе, проводећи незапамћен зулум;²²⁾ према извештају аустриског конзуларног агента, у Требињу Турци јавно продају покрадене црквене ствари; а у Гацку неки јузбаше отворено показују емалирану кутијицу коју је игуман Теодосије из манастира Косијерево стално уза се носио; од истог игумана отетог коња јаше Муса Шеховић и продаје опљачкану стоку из манастира.²³⁾ А неки јузбаша Сандага постао је страх и трепет за становништво у околини Требиња.²⁴⁾ Из једне опширне претставке попа Богдана Зимоњића, коју је он очигледно поднео и ради себе, може се разабрати мноштво недела што су их починили Дервиш-ага Ченгић, многи мудире и њихова заптија, као и двојица силеџија, Арбанаса пореклом, Исмаил-паша и Кучук Ахмед-паша, и заповедник војске Јахија-паша. Много намирница и стоке поједини команданти узели су од сиромашног народа и никоме за то није дата ни пребијена пара. Кучук Ахмед-паша многе је позатварао, бацио у тамницу и изазвао пустош и беду; као последица тога дошла је побуна Зубаца, Бањана, Пиве, Дробњака и Шаранаца. А кад се Богдан Зимоњић прикључио народу, и његове три куће отишле су у пламен.²⁵⁾

Огорчење код Срба у Херцеговини постаје све теже, и одреди Вукаловићеви, који је сада јунак дана, множе се и појачавају. Увиђају и они којима није на срцу српска ствар, да се не може даље овако. „Нису непријатељи Порте устаници — извештава конзул Мартирт свога министра у Бечу — него њени сопствени чиновници; и све док се све цивилно и војно чиновништво Херцеговине не макне да даде место другом способном, о неком побољшању прилика овде не може се ни говорити.“²⁶⁾

Из бојазни да не настане још горе стање, власт саставља на брзу руку комисију за споразум са устаницима, у коју улазе поред паше следеће личности : делегат арменског патријарха Дон Стефано Пехлеван, грчки епископ Антимос из Прилепа и пурски чиновник Костаки-беј. Комисија је обишла Требиње и Билеће, али јој није пребрало много да утврди бедно и жалосно стање које је владало у Херцеговини.²⁷⁾ Два месеца после састанка ове комисије, у мају 1861, састаје се у Мостару европска комисија, под претседништвом Омер-паше, са задатком да покуша изнаћи основу за миран поредак у покрајини.

22) Мартирт Ротенлеуену од 27 априла 1861.

23) Конзул. агент из Требиња конзулату у Мостар од 3 маја 1861.

24) Врчевић Мартирту од 2 августа 1861.

25) Пр. изв. Мартирта Рехбергу од 11 маја 1861.

26) Мартирт Ротенлеуену од 20 априла 1861.

27) Мартирт Ротенлеуену од 20 априла 1861.

Социјални и економски узроци устанка

Услови живота хришћана и у касабиди и на селу били су неповољни. Нарочито је сељак осећао сву тежобу свога положаја. Увек на послу и у борби за комадом хлеба, без сигурности да ће му штогод остати у руци за одржање голог живота, несигуран најпосле и у положају кмета, јер му нико није могао јамчити колико ће остати на агинској земљи и докле ће је обрађивати, сељак је и у овој прилици био највише погођен. Из једне претставке требињске раје може се видети колико је живот херцеговачког сељака био тежак, и колико је друштвеног зла и социјалне неправде било на његовој глави. Кад Турчин истуче хришћанина, овај се тужи мудиру и доведе сведске. Мудир га испује, викне „Сиктер, ђаури!“ и зовне заштију да га одведе у затвор. Педесет ђаура не може сведочити за једног Турчина, а један Турчин довољан је за педесет ђаура.²⁸⁾ Мудире су подмитљиви: суде по вољи и за мито прогласе и крива правим. Истина, ту је и меџлис, али у њему седи само један хришћанин (у Мостару два), који мора вазда повлађивати Турцима. Поступак десетара је потпуно самовољан. Они не узимају десетину, но петину и шестину. Десетари зају са својим људима и коњима по селу, заседну по кућама и узимају колико хоће жита и воћа. Узимају од свакога улишта 3 гроша, од товара вина 5 гроша, а десетину посебно од сваког казана кад се ракија пече и посебно на свако огњиште 50 гроша; затим на сваку оку дувана 3 гроша, а десетину опет посебно ако хоће. Заптије чине велике зулуме: бију људе, траже богато угошћавање и кад се наљуте вичу: „Ја сам ти цар и везир, на сабљи сам те добио, бре!“ Пандури су опет скитнице и раде шта хоће.

А ага? „Узимље ага половину по разлогу и конту десетара, а сјеме и волови тежакови су.“ Аги се дају још дрва, дрвени угаљ, слама, козлићи, сир и млеко. Од 50 до 100 дана сваки чивчија мора радити на посебној агинској земљи бесплатно. Ага може кмета отерати са земље кад год хоће.²⁹⁾ Отуда, због несигурности сељака и несрећених аграрних односа, сукоби стално избијају.³⁰⁾ А када сељак хришћанин покуша да подигне тужбу, онда ага изјављује: „Неверни треба да нас свачим снабдевају: земља је турска: звона не звоне и језан је суверан овдје.“³¹⁾

Узалудно је било тражити измене у једном основном животном односу између аге и кмета који је дубоко и тешко тантирао и једног и другог: ага се борио да би задржао своја стара права, која му омогућују да продужи живот нерада и господства, а сељак-кмет да би извојевао онај најбеднији минимум за живот. Исто

²⁸⁾ Атанацковић Шауенштајну од 22 марта 1854.

²⁹⁾ Пр. извештају Дубравчића Шауенштајну од 2 фебруара 1858.

³⁰⁾ Strausz, I, стр. 159.

³¹⁾ E. de Sainte-Marie: L'Herzegovine, Paris 1875, стр. 105—6.

тако узалудно је било тражити ублажења извесних терета и остварење ових захтева: смањење „војнине”,³²⁾ једнако и правично разрезивање пореза,³³⁾ омогућење куповања земљишта, дозволу обрађивања необрађеног земљишта, узимање истог у posed, затим полагање аги трећине и четвртине по „јефтинијој” процени обрачунавања жита по пазарној дневној цени, онемогућење закупуницима десетина провођење насиља, и најзад ускраћивање права аги по коме га кмет са породицом мора исхрањивати.³⁴⁾

Према мишљењу тадашњег аустриског конзула Васића, главни узроци незадовољства у читавој Босни и Херцеговини могли би се свести на ово: неправично законодавство, неорганизовани порески систем, неспособност и корупција чиновништва, непознавање турског језика, на коме се доносе све важне одредбе и закони.³⁵⁾

Непознавање турског језика од стране хришћана давало је могућност чиновнику, поготово оном корумпираном, да законске прописе и наредбе примењује и тумачи како год хоће. И хришћани су се морали довијати и сами контролисати поступак чиновништва. Тако Борђије Лазаревић из Сарајева извештава мостарског митрополита Григорија (лисмо од 3 јануара 1858), да је његов отац нашао ферман и за херцеговачку епархију: „то јест кад умре који од християна да се знаде шта може узети кадија и за пријепис из које руке море се умијешати кадија у пријепис...“ „Ништа тражити ни узети не море него како му у ферману стоји“.

На сваки начин мисија Омер-пашина требало је, најпре, да скрши самовољу босанско-херцеговачког беговата, да отупи оштрице затегнутих односа у покрајини, да свори, дакле, једно сношљиво стање, и да пружи доказа да Porta не гледа на хришћане као на пасторчад. Велико је међутим питање колико је искрености било у том погледу и код саме Порте и код Омер-паше, и да ли је централна влада желела до краја да проводи реформе и да поред једног непријатељски расположеног елемента у земљи створи и други у арама и беговима.

Омер-паша умео је да направи неколико убедљива потеза и да својим на излед одлучним поступцима увери хришћане у земљи као и претставнике страних сила, да је он и Хатишерифу од Пиљхана, Хатихумајуну од 1856, као и ранијим танзиматима, који прихватају принцип праћанске једнакости, личну сигурност, сигурност иметка и потпуну слободу верског исповедања без раз-

³²⁾ Порез који плаћају само хришћани, јер не иду у војску.

³³⁾ Иако је порез обично био разрезиван на штету села а у корист града (E. de S. Marie, стр. 105), ипак је, по извештају конзула Васића од 27 марта 1860, подела целокупног пореског терета у граду Мостару изгледала овако у 1859: од 295.000 пијастера хришћани су плаћали 199.820 пијастера, дакле преко две трећине.

³⁴⁾ Васић Ротенлевену од 27 марта 1860.

³⁵⁾ Васић Ротенлевену од 16 јуна 1860.

тике, сада дао пуну снагу.³⁶⁾ У Мостару је, на пример, допустио Србима, ако то локалним властима није било по вољи, да могу зидати цркву на једном месту узурпираном у своје време од Алипаше Ризванбеговића.³⁷⁾ Из извештаја грофа Ђорђија из Сарајева министарству у Беч о Омер-пашиној акцији извире прилично оптимизма. Чим се вратио из Херцеговине, где је дотукао Алипашу и његове послушнике, он је издао прокламацију на народ у којој све обећава. Сад ће хришћани имати право да зидају цркве и да звона на цркве постављају, сад ће смети куповати земљу, и односи између ага и кметова биће регулисани.³⁸⁾ Чак је речено да се из употребе избацују ружне речи: „рајат“ и „ђаури“.³⁹⁾

Убрзо, међутим, после годину две дана, видело се да од рефорама нема ништа. Прокламације, разне објаве и обавести ређале су се у разним варијацијама, имајући циљ да хришћанима дају „слану руку“ и да их успављују у вечитом надању. Од обећаног слободног бирања муктара и коџобаша, слободног исповедања вере, прекраћивања пандура у самовољним поступцима, регулисања пореског и аграрног титања,⁴⁰⁾ од свега тога не би много користи. Долазак царског изасланика Ахмеда Џевдет-паше у Мостар, средином 1863, са намером „да испитам — како он сам каже у обавести народу Херцеговине — стање овога краја, да видим како се њиме управља, да употпуним оно што недостаје за побољшање општих прилика, да подијелим правду и да га ослободим зулума уколико га има,⁴¹⁾ није много помогао. Његова уверавања, казана на српском језику, да султан „оће да сви његови поданици једнаки (и барабар) пред сваким судом и кривдом...“, да „сваки поданик буде једин својој души и својме рзу (из образу) и својме малу“, па био он трговац, занатлија, земљорадник,⁴²⁾ остала су мртво слово на папиру. Из једне друге његове обавести којом наређује да сви они који су земљу куповали или наследили набаве неку врсту привремене тапије, како би се могло доказати право поседа, најбоље се разабирало какве су прилике и у томе погледу владале у овом крају.⁴³⁾

Реакција на покушај спровођења рефорама дошла је убрзо у читавој Босни и Херцеговини. Бегови и аге, једно време повучени у „куле из одаје“, док је прошао први „вихор“ изазван наредбама и обзнамама, почели су се појављивати и оштро осуђи-

³⁶⁾ Арх. срп. прав. општине у Мостару.

³⁷⁾ Мартирт Ротенлеу од 19 јан. 1862.

³⁸⁾ Ђорђи Ротенлеу од 25 јула 1861.

³⁹⁾ Strausz, I, стр. 152.

⁴⁰⁾ Мартирт Рехбергу од 23 фебруара 1863.

⁴¹⁾ Прилог извештају Мартирта Рехбергу од 21 јула 1863.

⁴²⁾ Арх. срп. прав. општине од 7 јула 1863.

⁴³⁾ Прилог извештају Мартирта Рехбергу од 7 августа 1863 (Држ. архив у Бечу).

вати завођење новог стања. Присећали су се Али-пашиног времена, кад нико није могао ни помислити да би њихове повластице могле бити окрњене. Мржња против Османлија, која је код њих и раније постојала мање или више притајена, сада је дошла до изражаја. То расположење преносило се и на шире слојеве. У Требињу се побунише домаћи муслимани и побуна узе шире размере: загрози хришћанима. Да не би дошло до крвопролића, војска је морала посредовати.⁴⁴⁾ Шест Требињаца муслимана, из гомиле која је напала и поразбијала школу,⁴⁵⁾ проведено је у Мостар, одакле су кривци негде интернирани. Овај догађај у Требињу, као и интернација пристелих Требињаца, деловао је узбудљиво међу мостарским муслиманима.⁴⁶⁾ Тих дана би још нападнут из пушке, са прозора једне куће, фра Перо Кордић, капелан аустријског конзулата у Мостару, од једне неуравнотежене муслиманке.⁴⁷⁾ Овај случај, разуме се, био је предмет најнеповољнијих објашњавања међу страним конзулима у Мостару. Обадва последња догађаја, онај у Требињу и овај у Мостару, оцењена су негативно и по централну владу и по беговат: по централну владу што није у стању ништа озбиљно провести у Босни и Херцеговини, а по беговат да је неприступачан сваком напретку и човечности, — тако да је тада француски вице-конзул Дизон рекао за обадва догађаја да су „искра очајничке конспирације Турака против хришћана“.⁴⁸⁾

Сви извештаји из овог времена слажу се у томе да је овде стање неизлечиво. Очигледно процењујући улогу Аустрије као „чуvara турске царевине“ аустријски конзул Васић, разочаран током ствари у Босни и Херцеговини, пише својем министру: „Кад царска (аустријска) влада повуче своју руку заштитницу од Порте, распашће се османлијско царство у овим земљама.“ Тужи се даље на Џевлет-пашу. Под његовом управом нарочито „чиновништво је постало подмитљиво, аге грабежљиве, а пандури гладни.“ Такве недаће турске администрације удружене са дубоко поремећеним унутрашњим односима учиниће „да беда и незадовољство неће никада изумрети у овој покрајини.“ На једној су страни домаћи муслимани словенске крви; зна се, а и зашто, да онди нису увек одани централној управи, која мора водити рачуна о њиховим слабостима и предрасудама и реформе обећане пред читавим светом још држати по страни. На другој су страни хришћани. Аустријски конзул у Мостару мисли да је могуће прибли-

⁴⁴⁾ Мартирт Ротенлеуену од 25 априла 1863.

⁴⁵⁾ Нисмо начисто о којој би се школи радило, јер немамо поузданих података да је у самом Требињу постојала у овој години српска школа.

⁴⁶⁾ Мартирт Ротенлеуену од 5 маја 1863.

⁴⁷⁾ У извештају: „nährliche Türkln“. Мартирт Ротенлеуену од 21 априла 1863.

⁴⁸⁾ Мартирт Ротенлеуену од 5 маја 1863 (Држ. архив у Бечу).

жење између хришћана — овде се свакако помишља на Србе православне — муслимана словенске крви. Он наводи један непоуздан и недовољно образложен пример из Требиња, како је раније, у једној прилици, Лука Вукаловић са дружином био припремио одлучне преговоре са домаћим муслиманима у циљу заједничког устанка Срба православних и муслимана против Порте. Како је међутим главна завера била откривена и преговорачи побегли, ствар је пропала. Вукаловић је остао у својим брдима, где га је тобоже тим поводом посетио кајмекам из Требиња, који се задовољио обећањем Вукаловићевим, да неће улазити ни у какве завере против султана...⁴⁹⁾

Кметовске обавезе и облици пореза

Опште стање је било такво да Срби, као уосталом и остали хришћани, нису могли очекивати да ће им побољшање доћи од Турака. Муслимани су од раније били сами господари непокретног имања: девет десетина обрадивог земљишта било је у њиховим рукама. Да би хришћани могли живети, морали су се прихватити најтежих послова. Ага је искоришћавао физичку снагу кмета, а овај није могао да створи ни најбедније услове за живот.⁵⁰⁾ Кметови су били сами хришћани; уласком у кметство они се обавезују власнику земље давати половину, трећину или четвртину, већ према каквој земље; они су дужни да дају и годишњу закупнину у извесном броју брава и извесној количини животних намирница, као што морају агин део преносити на својој марви. Порезници долазе на село кад им се прохте, не обзирајући се на време у ком је сељаку најзгодније платити порез, па био он у новцу или у натури. Поред „војничне“⁵¹⁾ о којој је било речи, постојао је и харач („vergi“, „Kopfststeuer“⁵²⁾). Висина „десетине“ зависила је од потреба централне касе. Индиректни порези на дуван, прожђе и друге производе били су прилично високи; на 1 оку дувана плаћало се до 1 пиј., према квалитету. За прегон

⁴⁹⁾ Васић Ротенлевену од 17 августа 1864.

⁵⁰⁾ »Le Système, qui doit son origine à l'influence des idées religieuses et de la tradition tout puissante en Orient, a porté ses tristes fruits«. — »Les dispositions du Tansimat ont suffisamment pourvu, mais elles sont tombées en dessuétude après un commencement d'exécution«. Дубравчић Шауенштајну од 8 јула 1857 (Држ. арх. у Бечу).

⁵¹⁾ Под тим порезом држава је узимала из Херцеговине 236.000 пиј. годишње, а харача 113.370 пиј.

⁵²⁾ »Le vergi est levé sur la substance presumée de chaque individu. Les Mussulmans doivent par conséquent y fournir leur part, et la répartition devant avoir lieu sur les bases de la plus stricte équité. La répartition a eu effectivement lieu il y a quelques années après de longues et mûres délibérations par devant le Pascha, les membres du conseil«. Дубравчић Шауенштајну од 8 јула 1857.

производа из једног кадилука у други плаћао се пролаз; за претон у неку другу покрајину царства 12% од вредности.⁵³⁾

Као што се види, намети и обавезе била су тешки, дужности велике, а права никаква. Све наредбе из Царства орада овде су ослајале без ефекта. Све што „манун“ пропише, шеријат побије, — а шеријат је пресудан у свачем. Из раније наведеног писма кнезу Данилу од главара кадилука требињског види се да широки народни слојеви у Херцеговини непоколебиво желе да се избаве ropства, поуздавајући се најпре у своју снагу. „У том документу — каже аустријски конзул — налази се пречишћена горчина коју хришћани чувају у себи против Турака и турског господства.“⁵⁴⁾ Па зар је онда требало много радити међу српским сељацима овога краја, код којих је и онако национална свест била будна, да би се створио један истински покрет против насимника?

Револуционарна гнезда и националистички замах

Српско свештенство је у овом времену било носилац националне мисли и главни покретач маса, а српски манастири у Херцеговини били су револуционарна средишта у којима су ницали планови за покрет и узбуну. Архимандрит Јоаникије Памучина стално је у непосредном додиру са народом; он је нека врста посредника између народа и митрополита, који је углавном уз власт и коме много није стало до судбине овога народа. Добија се утисак да је Памучина на себи носио једну прилично тешку политичку улогу. Он по свештеничкој дужности често путује по захумско-херцеговачкој епархији, али никада не заборавља и ону националну. Он односи народу поруке митрополитове, тумачећи их свакако на свој начин, али и митрополиту доноси одговоре народа пуне свести и одлучности.⁵⁵⁾ Према извештају аустријског конзула, Памучина је у сталној преписци са руским конзулом у Сарајеву. Рођени Херцеговац, интелегентан и панслависта, он се још од своје младости бави политиком. Од руске владе добијао је поклоне неколико пута. „Пре но што су власти⁵⁶⁾ забраниле улажење листова на српском језику, од којих један *Световид* излази у Бечу, а други *Српски Дневник* у Новом Саду, и који су својим превратничким намерама привукли пажњу и укор наше цензуре, Памучина им је слао своје чланке. Вероватно је да он наставља писање преко једног учитеља⁵⁷⁾ српског језика на школи у Мостару, који је рођени Херцеговац, васпитан у Србији на

⁵³⁾ Исти извештај.

⁵⁴⁾ Дубравчић Шауенштајну од 22 децембра 1857.

⁵⁵⁾ Прилог извештају Дубравчића Шауенштајну од 2 јан. 1858.

⁵⁶⁾ Свакако турске. О тој забрани листова у Херцеговини Дубравчић извештава Шауенштајна 28 априла 1858 и наводи мотивацију: писање против турске управе.

⁵⁷⁾ У извештају стоји: »sous un autre professeur«.

рачун српске владе, али који, будући изгледа још млад и неискусан, није још упућен у тајне руских органа". Митрополит, сав левантинцац и фанариот, не разуме се много у овим стварима. Памучина, ослањајући се на руску подршку, ради на томе да постане херцеговачки митрополит, каже даље аустриски конзул, али признаје „да су сва осећања амбиције или неког другог интереса код њега и његових верника подређена жељи да виде своју православну браћу ослобођену испод турског јарма.“⁵⁸⁾

Међутим почетком 1858 године одбегло је у гору много породица поред црногорске границе. Кнез Данило именује војводица Луку Вукаловића, Гаврила Којачића, Јована Баћевића, попа Жарка Љешевића и попа Миха Јокановића.⁵⁹⁾ Из Црне Горе долази подстај да се престане са плаћањем пореза и намета и давањем дела аги. Херцеговци се придружују Црногорцима; Требиње, Зубци, Бањани, Пива и Дробњак дигли су се и све се прихвата оружја тако да све говори „да ће бити убрзо крви“⁶⁰⁾ „Кнез Данило не губи из вида прилику да би искористио стање духова“ и повео са собом Херцеговину; мисли се да је о Тројичиндану ове године било под манастиром Острогом 10 хиљада Срба, међу њима Херцеговаца више него икада раније.⁶¹⁾ У Мостару је комесар Портин из Цариграда Шефки-беј, који је дошао да испита стање у Херцеговини и припази на држање православног свештенства и калуђера, који потпирују незадовољство херцеговачког сељака и нагоне га на устанак. Овде чини изузетак епископ Григорије, који, како се у извештају каже, не припада „националној партији“ и кога управо због тога свештеници и мрзе.⁶²⁾

У ствари највећи део манастира у Херцеговини био је расадник немира и буна; манастири Житомислић, Дужи и Косијерево, бар према подацима којима располажемо, изгледа да су се нарочито истицали ка својим људима. Према умешности и личној храбрости и способности појединца, они су држали везе са Црном Гором и руским конзулима и агентима; изузимајући ређе појединце, везе са Србијом нешто су каснијег датума. Из једног писма игумана Јевстатија Дучића из манастира Дужи, упућеног митрополиту Григорију 1857, разабера се да „отац Серафим (Перовић) и Никифор (Дучић) полазе у Сарајево, будући их је звао руски конзул из община сарајевска.“⁶³⁾ Писмо је писано по званичној дужности, да би митрополит знао за сваки случај где се налази подређено му свештенство. Али у писму нема ни наговештаја правог узрока ради којег они путују. Аустриски конзул Мартирт у Мостару нема поверења у православне свештени-

⁵⁸⁾ Дубравчић Шауенштајну од 22 децем. 1858.

⁵⁹⁾ Исти истоме од 16 фебруара 1858, 17 фебр. и 8 марта 1859.

⁶⁰⁾ Исти Ротенлевену од 30 маја и 16 јуна 1860.

⁶¹⁾ Исти истоме од 12 јуна 1860.

⁶²⁾ Дубравчић Ротенлевену од 14 јуна 1859.

⁶³⁾ Арх. срп. прав. општ. У Мостару од 23 октобра 1859.

ке; „они имају — каже он — према устаницима један језик, а за власти други.“ И њему боду очи манастири и њихови калуђери. У свом извештају упућеном аустриском посланику у Цариград истиче он Никифора Дучића, манастир Косијерево, косијеревског игумана Теодосија Мишковића и Јована Васиљевића из Бањана и попа Жарка Љебшевића, пивског војводу.⁶⁴⁾ Аустријски намесник у Задру Мамула види још боље право стање ствари. По њему су калуђери манастира Дужи, а међу њима нарочито игуман Никифор Дучић, зачетници немира у Шуми и Попову. Из манастира је покрет дошао. Без знања и подршке калуђера тога манастира никада се Лука Вукаловић не би дигао и прихватио оружја. Ови калуђери су оружје у рукама Русије, која не штеди ни интрига ни савета ни пара да би могла вршити утицај на српско становништво Херцеговине. Главари раје стално су подложени вољи ових калуђера. Нико у њиховој околини не може народу нагурити мишљење које они не заступају, и онај ко дружичје мисли прави је Вук Бранковић; таквом је чак и живот у опасности. И Мамула закључује: „И све дотле док су у земљи ови калуђери и док они управљају манастирима, у Херцеговини ће бити стално немира и устанака.“⁶⁵⁾

Убрзо, под силом прилика, три калуђера манастира Дужи — игуман Јевстатије Дучић, Мелентије Перовић и Леонтије Радуловић — морали су се склонити у Дубровник јер су турске власти осетиле њихове прсте у устанку. Па ни у Дубровнику није им било места. Сам Омер-паша, бојећи се њихове близине, радо је код аустријских власти да се одатле удаље. У Дубровнику су се сами издржавали, а вероватно били помагани од руског конзула. Не желећи се замерити Турској, аустријска власт је сву тројицу „најутлијанијих политичких људи у Херцеговини“ на леп начин пребацила у Задар, одакле им је Хуршид-пашкином амнестијом дозвољен повратак у земљу након девет месеци избеглиштва и интернације. у Задру аустријска власт поступала је са свима веома обазриво. Чак задарски намесник препоручује министру Ротенлевену да им се пружи помоћ, уверен да би тиме Аустрија стекла симпатије раје у Херцеговини. Он чак мисли да би ови калуђери могли да послуже корисно аустријским интересима у Босни и Херцеговини ако би се могли придобити. Стога предлаже да им се даде путни трошак и један месечни износ од 140 форинти и то 60 форинти Дучићу, а Перовићу и Радуловићу по 40 форинти.⁶⁶⁾

⁶⁴⁾ Мартирт грофу Лудолфу од 9 септембра 1861.

⁶⁵⁾ Мамула Ротенлевену од 21 марта 1862.

⁶⁶⁾ Исти истоме од 8 маја 1862, 5 јан. и 13 марта 1863. Поред ове тројице у ово време било их је доста који су из Херцеговине, а нарочито из требињског кадилука, одбегли у Дубровник и Далмацију. Турски конзул у Дубровнику посебно тражи од аустријске власти да се удаље из близине границе Митар Мерћеп и Трифко Памучина из Шуме и Лазар Дропић и Јосиф Ковачевић из Попова, јер су сви опасни (Мамула Ротенлевену од 4 јуна 1862).

Заслугом свесног и националном мишљу истињскиј надахнутог српског свештенства настало је у читавој Босни и Херцеговини једно прибирање. Осећајући тај талас национализма, власт у земљи почне забрањивати српско име, на сличан начин као што ће доцније радити и Аустрија. Памил-паша забрањује Србима да се зову својим именом, јер и у томе види опасност по интересе царевине.⁶⁷⁾ Руска пропаганда крепи српски народни дух и морално га јача. Црна Гора и Србија у очима народа постају национални светионици. Слобода Србије и Црне Горе баца своју светлост на босанске планине и херцеговачки крш; у тој светлости Срби ових земаља виде свој спас и надају се бољој будућности.⁶⁸⁾ Што год почне Porta осећа Србију и Црну Гору за леђима; ни једна година не прође без борбе и устанака.⁶⁹⁾ Овде Срби већ говоре о својим националним правима и свесно дижу главу.⁷⁰⁾ Истина, културне и просветне прилике овде су неповољне. У Херцеговини често влада несташница најпотребнијих животних намирница; недостаје чак и воде и хлеба. Саобраћај је бедан и тежак и једино превозно средство јесу товарне животиње. Варош и касабасу од власти стегнути, и за време Божића у њима влада мртва тишина.⁷¹⁾ Помало се раји почињу правити уступци: једним наређењем везир објављује да у правним споровима судско сведочење „неверних“ добива снагу.⁷²⁾ Муслимани су незадовољни плодовима административне централизације, они сањају о прошлим временима, пре 20 година, кад је земља била аутономна. Под притиском пореза и контрибуција које Цариград намеће народ је осиромашео. О „аутономној“ Србији испредају се читаве приче и говори да је то најбогатија земља у турском царству.⁷³⁾

У ствари, и те приче долазиле су од српске агитације, која се сада развија на свим странама, а нарочито међу српским омладинцима у Босни и Херцеговини. Чак се не мимоилазе ни католици, и бекство католичких богословаца са Широког Бријега, о коме ће доцније бити речи, као и учешће фра Гргура Скаређа у томе, свакако показује колики је био замах те агитације. Занимљиво је да је међу списима нађеним код Скаређа ухваћен и један завет на српском језику који је намењен члановима организације названом, по свој прилици, „Српска омладина“.⁷⁴⁾

Аустријска дипломатска служба мотри на сваки корак тајних српских агената. Тако министар спољних послова скреће па-

⁶⁷⁾ Срби ће се звати грчки народ, а римокатолици не као до сада латини, него католички народ. (Атанацковић Шауенштајну од 10 фебр. 1853).

⁶⁸⁾ Васић Ротенлевену од 16 јуна 1860.

⁶⁹⁾ Васић Бојсту од 1867.

⁷⁰⁾ Васић Бојсту од 12 децембра 1867.

⁷¹⁾ Мартин Ротенлевену од 10 фебруара 1861.

⁷²⁾ Васић Бојсту од 24 новембра 1867.

⁷³⁾ Васић Менсдорфу од 30 септембра 1866.

⁷⁴⁾ Реља Задарском намесништву од 26 октобра 1869 (Држ. архив у Бечу).

жњу конзулату у Мостару да српски свештеник Маргетић из Имотског обилази Херцеговину по свој прилици ради тога да делује на католичко свештенство.⁷⁵⁾ На сваки начин српска пропаганда у Босни, за разлику од Херцеговине, наилазила је колико-толико на бољи пријем и лепе симпатије код јеног дела босанских фрањевца, међу којима је било одушевљених присталица илиризма.⁷⁶⁾

Прве организоване везе са Србијом

Седамдесетих година у Херцеговини национализам добива свој пуни садржај, а револуционарни покрет почиње се организовати. Мостар је већ на челу тога покрета и он предњачи у људима и иницијативом. Сад се више не ради ништа без плана и програма и без везе са суседним српским државама. На сличан начин као што је мало раније радила у Војводини Уједињена Омладина Српска, са којом је овдашњи покрет у извесним стварима и приликама имао сличности, и о чијим су плодовима причали овде први учитељи основних школа, национализму се кроз припремање и прибранање снага почиње давати практичан и одређен значај и смисао, али увек заснован на славној прошлости и витешкој традицији. Овде Срби хоће да оживе дух својих славних дедова и да у својој деци виде веселике лепшег и бољег времена. Има толико година, пише један аустриски извјештај из Мостара, овде Срби дају деци имена српских владара и јунака: Милош, Душан, Лазар...⁷⁷⁾ Разуме се, такав рад, превратнички и рушилачки по режим, морао је изазвати пажњу турских власти. Почетком 1870 у Мостару се врше велики претреси и хапшења. Између осталих ухапшени су Серафим и Јово Перовић, први архимандрит манастира Житомислића, а други учитељ у Мостару.

Приликом хапшења архимандритова војска и жандармерија под вођством др Кечета опколила је манастир Житомислић: претражене су манастирске ћелџе, амбари и покупљени сви списи, а архимандрит одведен у Мостар и затворен привремено „на сарајима“.⁷⁸⁾ Два месеца доцније, а у вези са браћом Перовићима

⁷⁵⁾ У извештају Атанацковића Шауенштајну од 14 фебруара 1855 говори се о мисији Томе Ковачевића, чиновника из Србије, који је дошао у Босну да тобоже тражи за Србију једног фрањевца. Он је био код бискупа Шућића и провинцијала Медића и обадвојцима предао у име Господара као поклон по златан сат. Занимљиво је да је ове исте године у загребачким Народним новинама, број 22 од 27 јан. 1855, изишао један чланак у корист Србије, у коме се похвално пише о симпатијама које она показује према фрањевцима и католицима у Босни и Херцеговини. Помињу се чак и неке новчане потпоре што их је Србија дала за градњу католичких цркава у Босни. Тиме је српска влада, вели се ту, доказала да код ње нема никакве мржње према католичкој цркви.

⁷⁶⁾ Министар. спољ. посл. Рељн од 11 апр. 1869.

⁷⁷⁾ Реља Бојсту од 9 јан. 1871.

⁷⁸⁾ Соретић Бојсту од 5 марта 1870; Успомене Риста И. Иванишевића Мостарца. Београд 1933, стр. 14.

ма, биће затворен и јеромонах Леонтије Радуловић. Међу запаљеним списима који су били поверени фра Грги Мартићу нађено је једно писмо које је Леонтија теретило својим револуционарним садржајем. У исто време кајмекам требињски затвара Лазу Лучића из Мркоњића, Јосифа Ковача из Пољница и Ивана Буквића из Равног и шаље их у Сарајево на испитивање.⁷⁹⁾ Извештај аустријског генералског конзула у Сарајеву о притвору пројнице коцобаша из Попова Поља потврђује ову забелешку.⁸⁰⁾

Према изјави Сафет-паше, код архимандрита Перовића нађена је преписка из које се јасно види да у Мостару и Сарајеву постоје одбори који раде на рушењу садашњег стања у земљи. Ти одбори имају везу са одборима у Београду, па чак и у Загребу и Дубровнику. Ухапшени Перовић примио је од Русије 15 хиљада дуката и ту је своту у земљи поделио. О примитку новца постоје и писмене потврде. Свештенство и српска православна општина о писмима ништа не говоре.⁸¹⁾ Посебно Перовића терети један ухваћени проглас у коме он позива своје земљаке „да ускрсне јаја обоје у црвеној крви Турака, непријатеља хришћанских.“ Прича се да Сафет-паша располаже документима из којих се разабире лига између југословенских земаља: Црне Горе, Херцеговине, Босне, Србије и Хрватске.⁸²⁾ У Сарајеву, где су обављена Перовића била спроведена, архимандрит је изазвао велику пажњу сарајевских Срба. О Ускрсу је дошао из затвора под страхом у цркву и служио литургију. Сарајлије су у њему гледале великог националног и политичког мученика и после службе много су му прилазили.⁸³⁾

Ухапшење и спровођење у сарајевски затвор јеромонаха Леонтија Радуловића узбудило је мостарске Србе, који су очекивали да ће ова афера проћи без великих последица.⁸⁴⁾ Међутим, процес у Сарајеву открио је тешке кривице оптуженика и утврдио њихове несумњиве везе и са Русијом и са Србијом, као и са револуционарним људима из Босне. Перовић на саслушању признаје да је примио новац из Русије за цркве и школе. У писму упућеном му од београдског митрополита Михаила има једно место у коме се каже: „Држите се чврсто са Русијом, јер иначе могли бисте пасти у шаке проклетом Риму“. Везе између окривљених и босанског архимандрита Васе Пелагића, тада већ познатог националног борца и револуционара, опет су биле очигледне. Истом мишљу, истим духом били су сви надахнути. Мисли Пелагићеве изнесене годину дана доцније у књижици „Покушаји за унапређење народа и лицах“ (Београд, 1871) своде се на глорификовање

⁷⁹⁾ Иванишевић, стр. 14.

⁸⁰⁾ Соретић Бојсту од 25 јуна 1870.

⁸¹⁾ Соретић Бојсту од 12 марта 1870.

⁸²⁾ Исти истоме од 26 марта 1870.

⁸³⁾ Исти истоме од 23 априла 1870.

⁸⁴⁾ Реља Бојсту од 2 маја 1870.

српства, коме се сви словенски народи Турске морају прикључити. Пелагић потстрекава своје земљаке да се спреме за борбу и нарочито позива омладину да прикупи снагу за велико дело ослобођења. Потребно је прићи практичном послу и организовању одбора, како би се уједињење са Србијом постигло. Пелагић, који је сада исто тако затворен, у једном писму бодри Серафима Перовића и тера га да напред иде. Поред овога, причало се и о некој нађеној медаљи од метала на којој има, с једне стране, лик Милоша Обилића, а на другој црногорски орао са лавом на чијим су прсима исписане све југословенске земље.⁸⁵⁾

Личност: револуционарне организације

У ствари процес у Сарајеву открио је револуционарну организацију у Херцеговини која је имала да припрема устанак. У иследном материјалу утврђене су такође и везе са Србијом. Између 1861 и 1865 те везе је оживотворио Илија Гарашанин са Серафимом Перовићем као повереником.⁸⁶⁾ Присуство сељака из Попова Поља у процесу најбоље показује колико је корена имала мрежа организације у народу. Најпосле, и мостарска чаршија имала је у њој удела преко трговца Јефте Бјелобрка.

Личност архимандрита Перовића дружила је Гарашанину довољно јамства да ће ствар успети. После примања калуђерског чина у манастиру Дужима, младни јеромонах одлази 1853 са другом Никифором Дучићем у београдску Богословију, где их је, по препоруци Ђорђа Николајевића, примио београдски митрополит Ђорђије Јовановић. На повратку у Херцеговину, Серафим постаје 1857 учитељ у Мостару, затим игуман у манастиру Житомислићу, где заједно са Никифором Дучићем оснива 1858 нижу богословију за херцеговачке свештенике. Од 1864 до 1866 он борави у Русији ради сакупљања прилога за манастир Житомислић, одакле је четири године касније одведен у Сарајево и затим са осталим учесницима процеса на петогодишње заточење у Африку. Након заточења, 1876, он и Леонтије Радуловић учествују у црногорско-херцеговачким операцијама против Турака, а после окупације (1878) враћају се кући.⁸⁷⁾

Серафимов рођенији брат Јово Перовић један је из прве генерације Херцеговаца школованих у Русији. После завршене основне школе у Дужима и Сарајеву, он учи у београдској Богословији, одакле 1858 иде у Москву где свршава Богословску семинарију и две године Духовне академије. Након

⁸⁵⁾ Соретић Бојсту од 14 маја 1870 и 14 октобра 1871.

⁸⁶⁾ В. Чубриловић: Босански устанак 1875—1878, Београд 1830, стр. 15.

⁸⁷⁾ Патрикије Ј. Поповић: Серафим Перовић, Сарајево 1890, стр. 6; Иванишевић, стр. 16—17.

завршених наука он 1866 постаје учитељ у српској основној школи у Мостару. Као члан револуционарне организације Јово Перовић је припадао оном крилу српске херцеговачке омладине које је неговало везе са београдским митрополитом Михаилом, „духовним оцем цијелог српског народа“. Радећи на унапређивању српске основне школе у Мостару и бринуће се активно просвећивањем свога краја, он је у своје време био и један од главних организатора мостарске српске омладине. У једном писму митрополиту Михаилу (од 1 септембра 1869) он даје овакву слику тадашње српске омладине у Мостару: „То је што вам у кратком овом обзору могу јавити и што ће вам мило бити, да смо почели склапати друштво омладине у ползу читаонице коју мислимо отворити. Не знам како ће напред поћи за руком, али досада колико се види, биће добро. До јуче се било написало шеснаест младића. Прилаже колико је који у стању. Досад је записано око 1200 гроша.“⁸⁸⁾

По повратку из заточења Јово Перовић због слабог здравља склонио се у Херцеговину, где је био учитељ деци херцеговачких избеглица. После окупације он наставља учитељевање у Мостару, манастиру Житомирлићу и Стоцу, одакле прелази 1888 у Србију, где исте године у Ивањици умире.⁸⁹⁾

Међу коलोвођама завереничке организације изгледа да је Леонтије Радуловић имао највише устаничке крви. Учесник у устанцима Луке Вукаловића, једно време и „секретар“ Лукин, поред тога у срдачним односима са кнезом Данилом, који га је задржавао у целињском манастиру, Леонтије је, по причању Риста Иванишевића, личног пријатеља и познаваоца Леонтијева, за време устанка био безобзиран према свима онима који су били малодушни или који су кочили устанак: са својом четом „попржио“ је куће „ли неких Срба који нису хтјели да устају“.⁹⁰⁾ Његово школовање било је нередовно и испрекидано. После неколико година ђаковања у Мостару и манастиру Дужима, он одлази у београдску Богословију коју убрзо напушта због слабог здравља, 1856 прима калуђерски чин у Дужима. Непуну годину дана изbegлиштва и интернације у Задру од 1862 до 1863, Леонтије је искористио учењем у богословији и допуњавањем свога образовања. При повратку он заузима место пароха, а затим тајника митрополита Прокопија све до дана поновног апшења и заточења.⁹¹⁾ Доцније, када он постаје први српски митрополит у захумско-херцеговачкој епархији после ненародних епископа фанариота, он ће се истаћи крајњом опозиционалношћу и одбиће да води Србе у „поклонствену“ депутацију цару Франју Јосифу I.

⁸⁸⁾ Архив Београдског духовног суда од 1869.

⁸⁹⁾ Из архива протојереја Владимира Гвозденовића.

⁹⁰⁾ Иванишевић, стр. 14; Патриције Поповић: Шематизам српске православне митрополије херцег. захумске, Сарајево 1900, стр. 113.

⁹¹⁾ Исти Шематизам, стр. 115.

Трговац Јефто Бјелобрк потиче из угледне мостарске породице која је била на оку турским властима због свог радикалног национализма. Доцније на тајанствен начин ноћу убијени Ђорђе Бјелобрк стриц је Јефтанов, који по свим знацима није жалио ни материјалних средстава када је била у питању народна ствар. Иако врло млад, Јефто се одмах истакао у редовима мостарске револуционарне омладине и постао јој један од главних вођа. Подносићи извештај митрополиту Михаилу о организовању мостарске српске омладине, учитељ Јово Перовић овако приказује Јефтана Бјелобрка: „Коловођа наше омладине јесте Јефто Бјелобрк, младић од 21 године стар. Али што се тиче општих интереса, ретко се може наћи и међу ученим људима. Он је трговац и доброг је стања.“⁹²⁾

Одлучни став режима

Упоредо са овим процесом, који се од стране аустриског претставника назива „велеиздајничким“⁹³⁾ и хапшењима српског свештенства, учитељства и истакнутих људи у Херцеговини, у Босни се исто тако затварају српски прваци. Поред Владе Пелагића и Гавра Вучковића, који су из Крајине међу првима затворени, и многих других, власт шаље у заточење у Азију два свештеника, Стевана и Ђорђа Карановића, једног из Костајнице, а другог из Дубице.⁹⁴⁾ Режим је осећао готово неки страх од „црних“ свештеничких појава. Службени претставници Аустрије били су се такође уплашили овог читавог комешања, и њихови извештаји из овог времена пуни су туробних мисли. „Кад би Србији пошло за руком провести своје планове у Босни, то би значило према овдашњем јавном мњењу, да ће Аустро-Угарска монархија њој драговољно дати Далмацију“ — каже се у једном извештају.⁹⁵⁾ А у другом, да би господство Србије над Босном под садашњим приликама било могуће само на тај начин ако би се допустило тлачење становника муслиманске и католичке вероисповести које, иако припада словенском роду, није за Србију. Напротив, католици и муслимани пре би примили аустријску или мађарску управу него српску.⁹⁶⁾

Јасно је да је сада Србија са Црном Гором постала главни ослонац за Србе у Босни и Херцеговини. Без тога ослонаца није се од сада проводила никаква ни национална ни политичка акција.

Ј. РАДУЛОВИЋ

⁹²⁾ Архив Београдског духовног суда од 1 септембра 1869.

⁹³⁾ Соретић Бојсту од 9 септембра 1871.

⁹⁴⁾ Исти истома од 9 јула 1870.

⁹⁵⁾ Исти истома од 16 јула 1870.

⁹⁶⁾ Исти истома од 15 октобра 1870.